

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 6**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія та культура України»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

125 «Кібербезпека» (безпека інформаційних та комунікаційних систем)

за темою №8 Лекція 9: «Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)»

**м. Харків
2023 рік**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор історичних наук, професор Греченко В.А.

Рецензенти:

Завідувач кафедри українознавства Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор філологічних наук, професор Чорний І.В.

Професор кафедри історії України ХНУ ім. В.Н. Каразіна, доктор історичних наук, професор Посохова Л.Ю.

План лекції.

- §1 Приєднання Західної України до УРСР.
- §2 Початок радянсько-німецької війни. Окупація України.
- §3 Звільнення України від німецької окупації.
- §4. Культура України в роки Другої світової війни.

Текст лекції

23 серпня 1939 р. був підписаний пакт про ненапад між Німеччиною та СРСР. У таємному протоколі Гітлер і Сталін домовилися про розподіл Європи на відповідні сфери впливу та окупації. За ним Радянському Союзові передавалися майже всі західноукраїнські землі.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, поклавши цим самим початок Другій світовій війні. Саме тоді, коли польські сили були майже розгромлені німецькими військами, Радянський Союз завдав удару Польщі зі сходу. 17 вересня війська сформованого спеціально для цього Українського фронту перейшли радянсько-польський кордон і майже без опору почали просуватися вглиб Східної Галичини. Кваплячись оволодіти “своєю” частиною польської держави (як і передбачалося в секретних протоколах), 17 вересня 1939 р. радянські війська перейшли кордон і зайняли майже всі землі, населені українцями. Це робилося під приводом того, щоб врятувати "братів-українців" від безладдя, яке могло розпочатися з падінням Польщі. По суті, СРСР вступив у Другу світову війну на боці Німеччини і включився у поділ світу. 22 вересня частини Червоної армії вступили до Львова. Того ж дня у Брест-Литовську на честь успішного завершення польської кампанії відбувся спільний парад радянських і німецьких військ.

Розмежувальна лінія між СРСР і територією, окупованою німецькими військами, була уточнена в радянсько-німецькому договорі про дружбу і кордони від 28 вересня 1939 р. Українські землі Лемківщина і Холмщина були зайняті Німеччиною, а Закарпаття – Угорщиною. У червні 1940 р. СРСР змусив Румунію віддати Бессарабію та Буковину. Таким чином, до УРСР було прилучено понад 7 млн. мешканців Західної України.

На початку жовтня 1939 р. на західноукраїнських землях відбулися вибори до Народних Зборів, а 26-28 жовтня 1939 р. у Львові пройшли і самі Українські Народні Збори, які прийняли декларацію про встановлення радянської влади на Західній Україні і про возз'єднання з УРСР. У складі УРСР були утворені 8 нових областей: Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська, Волинська, Рівненська, Ізмаїльська та Чернівецька.

Після включення до складу УРСР Західної України, Північної Буковини і трьох повітів Бессарабії населення України збільшилося на 8,8 млн осіб і на середину 1941 р. становило більше 41,6 млн осіб, а її територія розширилася до 565 тис. км². Радянською історіографією ця подія подавалася як «возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі — визволення

Радянським Союзом споконвічних українських земель — Західної України (1939), Північної Буковини (1940) та Закарпатської України (1945) з-під гніту іноземних поневолювачів і входження цих земель, згідно з одностайною волею їх населення, до СРСР зі включенням до складу УРСР. В сучасній українській історичній науці, в залежності від історичних наслідків, трактується переважно як «возз'єднання українських земель у складі СРСР» або «входження західноукраїнських земель до складу УРСР». З міжнародно-правової точки зору, сьогодні не лише українські та західні історики і політологи, а також ряд російських дослідників характеризують події того часу, як процес окупації і анексії територій інших держав Радянським Союзом, виконаний поступово, в результаті низки військово-дипломатичних та економічних кроків та на фоні розгортання ескалації масштабного військового конфлікту у Європі.

Із приєднанням західноукраїнських земель до СРСР розпочався процес їх радянзації, тобто зміни в усіх сферах життя відповідно до вироблених за роки радянської влади зразків. У процесі радянзації виділяються два етапи:

- до весни 1940 р., коли режим хоча б зовні зберігав демократичність, а реформи зустрічали підтримку більшості населення;
- з весни 1940 р. відбувається поглиблення соціалістичного змісту перетворень, що супроводжуються масовими репресіями через неприйняття цих перетворень більшістю місцевого населення.

Українське та єврейське населення Західної України, на відміну від поляків, в цілому радо вітало прихід Червоної армії. Нерідкими були напади українців на польську поліцію з метою її роззброєння, допомога радянським військам у виявленні і затриманні польських вояків тощо. Втім, ейфорія скоріше була викликана визволенням з-під влади непопулярного польського режиму, а не прорадянськими чи прокомуністичними уподобаннями і настроями. Національні меншини плекали надії на радикальні позитивні зміни свого національного і соціального статусу, покращання матеріальних умов життя. Позитивне спочатку ставлення населення Західної України до приходу Червоної Армії пояснювалось також тим, що Західна Україна була до цього напівколонією Польщі з досить сильним політичним, національним і економічним гнобленням, жорстокою експлуатацією, масовим хронічним безробіттям, напівкріпосницькими порядками на селі, безправ'ям українців. Не всі українці, проте, довіряли комуністичній владі. Місцеві політичні, інтелектуальні та творчі еліти відносилися до приходу «совєтів» насторожено.

Деякі політичні та економічні заходи, які проводилися новим режимом після возз'єднання, принесли українцям конкретні поліпшення. Сотні тисяч безземельних і малоземельних селянських господарств отримали понад мільйон гектарів землі, значну кількість худоби та різного реманенту, що були конфісковані у поміщиків, монастирів та крупних державних чиновників. Були створені машинно-тракторні станції, різні обласні та районні установи й організації, які надавали послуги в розвитку рослинництва і тваринства. Чимало було зроблено і в соціальній сфері: ліквідовано безробіття, введено 8-годинний робочий день, підвищувалась заробітна плата робітників. Реконструювались

існуючі і будувалися нові підприємства, розвивалася виробнича кооперація, помітно поліпшилося медичне обслуговування. За перший рік радянської влади тут почали діяти 184 лікарні, 492 амбулаторії та поліклініки. Українізувалась та зміцнювалась система освіти. В цей час працювало 6900 шкіл, у тому числі 6 тис. з українською мовою навчання, діяло 15 вузів, в тому числі 2 університети, 13 театрів.

Однак все це відбувалося в умовах тоталітарного режиму, що призвело до поширення репресій, депортацій і на західноукраїнських землях. Були розпущені українські політичні партії, а їх лідери депортовані. Ліквідовувалось багато кооперативів, а інші реорганізувались на радянський зразок. Припинили свою діяльність читальні та бібліотеки товариства “Просвіта”.

Через деякий час було оголошено, що землі, експропрійовані у польських землевласників і віддані найбільш бідним селянам (спочатку це був найпопулярніший захід нового режиму!), підлягають колективізації. Методи її проведення були ще більш жорстокими, ніж у Східній Україні. Супроводжувались вони масовими репресіями, “розкуркуленням” середняків, депортацією тисяч селян до Сибіру. Погіршувало ситуацію те, що краєм керували люди, направлені з інших регіонів СРСР, які не розуміли місцевої специфіки, не володіли українською мовою.

Негативного іміджу «визволителям» створювало також заняття так званим «барахольством», тобто, відразу після здобуття чергового населеного пункту, негайно скупалися великими партіями різні речі (велосипеди, жіноче взуття, панчохи, костюми) з утворенням черг у магазинах та коморах, що викликало здивування (*«Невже в Росії цього немає?»*), а також непоодинокі випадки пограбування біженців, полонених та місцевих жителів. Причому проведення актів «експропріації» здійснювалося не тільки щодо «класово ворожих елементів» (поміщиків, священиків чи офіцерів), а й стосовно представників трудової інтелігенції. Для прикладу, радянські документи тих часів зафіксували такі випадки, коли червоноармієць «конфіскував» велосипед у вчительки села Добровляни, а інші двоє — годинники, портсигари та запальнички у двох вчителів на станції Самбір, на що почули від них дорікання *«Ми на вас чекали, а ви грабуєте»*. В плані дисципліни, охайності та культури поведінки Червона армія суттєво програвала не тільки Війську польському, а й вермахту, з підрозділами якого частина мешканців Західної України вже перетинали шляхи від початку агресії Третього Рейху проти Речі Посполитої.

Утисків зазнавала греко-католицька церква. На час радянської анексії Західної України Українська греко-католицька церква мала близько 2190 парафій, три духовні семінарії, 29 чоловічих і 120 жіночих монастирів, 3,5 мільйонів вірян. Її глава митрополит Андрей (Шептицький) вважався «духовним батьком» більшістю західноукраїнців. Західноукраїнське духовенство, їхні дружини та діти сформували своєрідну касту, яка мала високу ступінь довіри в українському суспільстві. Використовуючи свій моральний вплив і авторитет, Шептицький переконав усіх, за винятком близько сотні, українських католицьких священиків у західноукраїнських землях залишитися

зі своєю паствою на Західній Україні, а не рятуватися втечею від радянської влади. Радянська влада зобов'язувала священників мати спеціальні паспорти, а за використання церков уряд вимагав платити високі податки. Радянський Союз прагнув обмежити вплив УГКЦ, відділивши школу від церкви й не даючи УГКЦ доступу до електорату напряду чи через пресу (20 Українських католицьких журналів чи газет було закрито), проводячи конфіскацію земель, з яких вона отримувала доходи, закриття монастирів і семінарій, накладення високих податків і ведення антирелігійної пропаганди в школах і через засоби масової інформації.

Широкі репресії були розгорнуті проти місцевої інтелігенції. З осені 1939 р. лише з Галичини радянська влада депортувала близько 400 тис. українців.

Таким чином, входження західноукраїнських земель до складу УРСР було подією величезної історичної ваги і мало прогресивне значення, оскільки вперше за багато століть українці з'єдналися в межах однієї державної структури. Але здійснено це було тоталітарним режимом з порушенням норм міжнародного права, за допомогою секретних угод. Радянська влада була поширена і на західноукраїнські землі.

2 . 22 червня 1941 р. почалася радянсько-німецька війна. Ще 18 грудня 1940 р. Гітлер підписав директиву № 21 “Барбаросса” (від імені німецького імператора XII ст., який безславно загинув під час третього хрестового походу). Відповідно до цього плану війна повинна була тривати 1,5-2 місяці і за цей час війська мали вийти на рубіж Архангельськ-Волга-Астрахань. Фашистська армія налічувала на той час 190 дивізій, з них 157 німецьких, 47 тис. гармат, 4,3 тис. танків, 5 тис. літаків. У союзі з Німеччиною виступили Фінляндія, Угорщина, Румунія, Італія. Загальна чисельність Червоної Армії складала понад 5 млн. осіб. В західних прикордонних округах було зосереджено 170 дивізій та 2 бригади, які мали 2,9 млн. осіб, 9,2 тис. танків, 8,5 тис. літаків і 468 тис. гармат і мінометів.

Український напрям за планом “Барбаросса” був одним з найголовніших. Ставилося завдання оволодіти розвинутою економічною базою України, її багатими сировинними та паливними ресурсами, щоб послабити військово-промисловий потенціал СРСР і зміцнити власний, створити вигідний плацдарм для подальшої війни і перемоги над СРСР. Саме тому найбільша частина німецьких сил – група армій “Південь” (57 дивізій і 13 бригад) – мала завдання протягом короткого часу завдати головному удару у напрямку на Київ, зайняти переправи, підготувавши наступ далі на схід. 22 червня 1941 р. о 3-й год. 15 хв. німецька артилерія та авіація завдала несподіваного удару по радянських військах. У перші години війни німці бомбардували всі міста західних областей СРСР, а також Київ, Одесу, Севастополь, Мінськ, Мурманськ, аеродроми, лінії комунікацій, залізничні вузли, склади з боєприпасами тощо. Керівництво СРСР і командування Червоної Армії виявилися не підготовленими до такого розвитку подій. Москва в перші години війни не могла зорієнтуватися в ситуації і віддавала накази «не відкривати вогонь» і «не піддаватися на

провокації». Лише ввечері 22 червня 1941 р. у Кремлі впевнилися, що це не провокація, а війна.

В Україні німецьким військам протистояли два фронти: Південно-Західний (командуючий – генерал М.П. Кирпонос); Південний (командуючий – генерал І.В. Тюленев). З сухопутними військами взаємодіяли моряки Чорноморського флоту (командуючий – адмірал П.С. Октябрьський), Дунайська і Пінська військові флотилії. В прикордонних боях, незважаючи на мужність радянських воїнів, Червона армія терпіла поразки. За перші три тижні війни вона втратила 850 тис. осіб, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. Німецькі втрати були в 10 разів меншими.

30 червня 1941 р. німецькі війська увійшли у Львів. Разом з ними з ними увійшли частини ОУН. В цей же день представники українських національних політичних сил на чолі з ОУН прийняли “Акт відновлення Української держави”, а також декрет, за яким Я. Стецька було призначено головою уряду – Українського державного правління (з 26 міністрів). Українська держава оголошувалась союзницею Німеччини. Але Німеччина реагувала на Акт відновлення Української держави негативно. С. Бандера і Я. Стецько були інтерновані.

5 липня 1941 р. радянський уряд України прийняв рішення про евакуацію промислових і сільськогосподарських об’єктів, населення України. У ході евакуації, переважно в Росію та Казахстан, було вивезено 550 великих заводів, 3,5 млн. населення. В армію мобілізували 2 млн. жителів республіки (з них 200 тис. добровольців), 2 млн. осіб створювали оборонні споруди. На 1 листопада 1941 р. від населення України в фонд оборони надійшло близько 1 млрд. карбованців, багато дорогоцінностей.

Німці просувалися територією України влітку 1941 р. так само швидко, як і під час маршу на Париж 1940 р. Вермахт втратив на території України до кінця літа 1941 р. лише 186 танків. Уже 5—6 липня 1941 р. німецькі війська вийшли на оперативний простір на сході за Новоградом-Волинським у напрямку на Житомир. 6 липня 1941 р. у столиці України було створено штаб оборони міста. 7—8 липня гітлерівські танкові з’єднання захопили Бердичів і Житомир. У фронті радянських частин утворився 70-кілометровий розрив, через який на Київ рушили німецькі танкові дивізії, які 10 липня 1941 р. досягли оборонних рубежів столиці на р. Ірпінь. 11 липня у зовнішньому секторі Київського укріпрайону розпочалися перші бої за місто. Спираючись на потужну оборонну лінію, червоноармійці у кровопролитних боях 11—14 липня 1941 р. змогли зупинити німецькі війська і не дали змоги вермахту «з ходу» заволодіти столицею України.

Тим часом на південь від місця швидкого просування німецьких танкових військ, на території Галичини та Поділля, Червона Армія дуже повільно відступала під тиском німецьких піхотних частин. Щойно 30 червня 1941 р. вермахту вдалося вступити до Львова, а 7 липня — до Тернополя. Тиждень тривали бої поблизу укріпрайонів на старому радянсько-польському кордоні на Поділлі, й тільки 14 липня 1941 р. німецькі війська увійшли до Проскурова

(Хмельницького), а до кінця липня зайняли територію Вінницької області. Фронт мав вигляд вигнутої великої дуги — на півночі, в районі Києва, німці дійшли майже до Дніпра, а на півдні Червона Армія утримувала Південну Київщину та Черкащину. Німецьке командування правильно оцінило перспективи проведення охоплюючого маневру. З-під Білої Церкви і Києва німецькі танкові дивізії розвернулися на 90 градусів на південь і почали наступати вздовж Дніпра в напрямку до Чорного моря. Двома концентричними ударами з півночі та півдня в районі Умані було відрізано майже 200-тисячне радянське угруповання (залишки 6-ї і 12-ї армій під командуванням І. Музиченка та П. Понеделіна). Протягом двох тижнів, до 8 серпня 1941 р., дві армії розпались в «уманському котлі». Вермахт захопив 103 тис. бійців і командирів на чолі з командувачами армій, заволодів 317 танками, 858 гарматами. Німецькі війська майже безперешкодно широким фронтом вийшли до Дніпра протягом 25—30 серпня 1941 р. Війська Південного фронту були ізольовані від військ Південно-Західного фронту. Майже вся Правобережна Україна опинилася в німецькій окупації, а на лівому березі Дніпра вермахт захопив плацдарми в районі Кременчука. Реакцією Сталіна на поразки перших днів війни стало посилення залякування і терору. Після «уманського котла» 16 серпня 1941 р. вийшов наказ Ставки Верховного головнокомандування Червоної Армії № 270, у якому командири та червоноармійці, які потрапляли в полон, прирівнювалися до «злісних дезертирів», а їхні родини мали репресувати. Тоді як Південно-Західному фронту загрожувала неминуха катастрофа, на ділянці Південного фронту — в Бессарабії — склалася сприятливіша для Червоної Армії ситуація. Основними наступальними силами на півдні були відносно слабкі румунські війська. Лише до 27 липня 1941 р. румунським і німецьким військам вдалося витіснити з'єднання Червоної Армії за Дністер і відновити лінію румунського кордону станом на 1 червня 1940 р. Протягом першого місяця боїв втрати румунської армії становили 23 тис. убитих солдатів і офіцерів, однак у Південного фронту Червоної Армії вони були набагато більшими. Війська фронту втратили до 50 тис. убитих і 80 тис. полонених. Дійшовши до старих румунсько-радянських кордонів, румуни зупинилися. Генштаб румунської армії наполягав на припиненні бойових операцій і відмові від окупації територій, що належали СРСР до 1940 р. Лише за особистим наполяганням Гітлера румунський лідер Й. Антонеску погодився продовжити участь своєї армії у східній кампанії вермахту. Румунські з'єднання отримали наказ наступати на Одесу. 3 серпня 1941 р. вони переправилися через Дністер і силами 4-ї армії почали просуватися в напрямку до Одеси. Радянська Приморська армія (25-та, 95-та стрілецькі та 2-га кінна дивізії), яка створювалася для захисту міста, відійшла на укріплені позиції поблизу Одеси. Навколо міста було споруджено три кільця оборони, Приморська армія була посилена 10 тис. ополченців, двома полками, сформованими із моряків Чорноморського флоту, 54-м стрілецьким полком і 26-м полком військ НКВС. Крім того, до Одеси направили залишки розбитих частин Південного фронту.

Одеський гарнізон налічував до 86 тис. осіб.

4 серпня 1941 р. розпочалася оборона Одеси, яка тривала до середини жовтня 1941 р. Незважаючи на те що вже 13 серпня 1941 р. місто повністю блокували з суші, захисники Одеси не лише стримували атаки супротивника, але й переходили в контрнаступ, завдаючи румунським військам значних втрат. Однак успіхи під Одесою не врятували ситуації на Південному фронті. До 20 серпня 1941 р. німецькі війська захопили весь вигин Дніпра від Черкас до Херсона. Окрім Кременчуцького плацдарму, німці до кінця серпня 1941 р. заволоділи плацдармами в районі Запоріжжя та Дніпропетровська. 20 вересня 1941 р. 11-та німецька армія за підтримки румунських частин розпочала форсувати Дніпро в районі Херсона і розгорнула наступ в напрямку на Мелітополь, але згодом повернула на південь і направилася на Крим. Тили німецької армії намагалися атакувати радянські війська, зосереджені поблизу Запоріжжя, але несподівано зазнали контратаки з боку дивізій вермахту, сконцентрованих на плацдармах біля Запоріжжя і Дніпропетровська. До кінця вересня 1941 р. радянські війська у Приазов'ї були оточені і до 10 жовтня 1941 р. полонені німцями (у неволю потрапило 100 тис. чоловік, вермахт захопив 212 танків і 672 гармати). Користуючись із того, що радянські війська в районі Азовського моря нейтралізували, 11-та німецька армія 29 вересня 1941 р. неочікувано легко прорвала радянську оборону на Перекопі й увійшла до Криму. 7 жовтня в районі Сімферополя німці полонили ще приблизно 100 тис. червоноармійців і швидко просувалися на південь півострова. З'явилася загроза втрати головної бази Чорноморського флоту — Севастополя. Враховуючи ці обставини, радянське Верховне головнокомандування віддало наказ про евакуацію Одеси й перевезення військ Приморської армії до Севастополя. До 16 жовтня з Одеси евакуювали майже 90 тис. військових. 16 жовтня 1941 р. до міста увійшли перші частини румунської армії. Одеська оборонна операція завершилася. Під час боїв за місто в румунській армії було вбито 19 тис. осіб, 68 тис. поранено й 11,5 тис. зникли безвісти. Радянські втрати становили 17 тис. убитих і зниклих безвісти, 25 тис. поранених. До середини жовтня 1941 р. німецько-румунські війська вийшли до Керченського півострова й Севастополя. 16 жовтня 1941 р. радянські війська залишили Керч і евакуювалися на Таманський півострів. 16 листопада 1941 р. німецько-румунські війська розпочали облогу Севастополя. 17 грудня 1941 р. унаслідок першого масованого штурму міста їм вдалося захопити панівні висоти над Балаклавою, що погіршувало становище оборонців фортеці. Однак скористатися своїми успіхами вермахту не вдалося. 25—31 грудня 1941 р. радянські війська провели Керченсько-Феодосійську наступальну операцію, під час якої зуміли вибити німецькі дивізії з Керчі, Євпаторії, Судака та Феодосії. 29 грудня 1941 р. німецьке командування зняло частину військ із облоги Севастополя й здійснило контрнаступ, під час якого радянський десант було витіснено із Судака, Феодосії та Євпаторії. Червоній Армії вдалося закріпитися лише в Керчі, навколо якої створили новий Керченський фронт.

Отже, до кінця 1941 р. німці та їхні союзники румуни змогли повністю заволодіти півднем України. Червона Армія утримувала лише Севастополь і частину Керченського півострова в Криму. Тим часом на київському напрямку розпочалися запеклі бої між німецькими військами 6-ї армії та червоноармійцями, що обороняли київський укріпрайон (КиУр). Героїчними зусиллями регулярних військ і новомобілізованих киян вдалося втягнути вермахт у тривалі бої під Києвом. Своєю жертовністю оборонці міста зупинили наступ німецьких танків перед Дніпром на переправі біля села Романівки 13 липня 1941 р. Від 31 липня до 16 серпня 1941 р. вермахт проводив генеральний штурм Києва. Після жорстоких боїв йому вдалося вклинитися в передню лінію радянської оборони в районі Віти-Поштової — Мриг. Наступ німецьких військ зазнав запеклого опору захисників міста, які 11—14 серпня 1941 р. перейшли у контрнаступ і витіснили частини вермахту з низки сіл на південь від Києва. Однак ця тактична перемога запізніла, долю Києва було вирішено в боях далеко від КиУру.

21 серпня 1941 р. Гітлер прийняв рішення відкласти наступ на Москву і заволодіти Україною, Кавказом і Ленінградом. 22 серпня 1941 р. було видано наказ Верховного командування вермахту про знищення сил противника в районі Києва. 25 серпня 1941 р. 2-гу армію та 2-гу танкову групу вермахту тимчасово вивели з групи армій «Центр» для проведення операцій у зоні відповідальності групи армій «Південь». Ці війська під командуванням Г. Гудеріана протягом двох тижнів «зім'яли» радянський Брянський фронт (командувач А. Єременко) і 7 вересня 1941 р. прорвалися до Конотопа, зайшовши з півночі в тил військам Південно-Західного фронту. 10 вересня почали наступати війська 1-ї танкової групи і 17-ї армії німців із Кременчуцького плацдарму. А вже 16 вересня 1941 р. з'єднання 1-ї та 2-ї танкової груп вермахту зустрілися неподалік Лохвиці та Лубен, перерізавши у такий спосіб комунікації фронту й оточивши майже 900-тисячне угруповання радянських військ.

Командування Південно-Західного фронту 10 і 13 вересня зверталось до Ставки і Генерального штабу РСЧА з проханням про дозвіл відвести війська з Києва на новий рубіж оборони по р. Псел. Однак Сталін оголосив донесення командувачів фронтом «панічним», звинувативши своїх генералів у боягузстві, й вимагав «уперто битися». Унаслідок Червона Армія втратила гігантське військове угруповання, 21 генерала, десятки тисяч кадрових офіцерів, вермахт захопив 3718 гармат і 884 танки. З київського «котла» вдалося вийти лише кільком десяткам тисяч людей. Сотні тисяч загинули або розбрелися лісами та селами, 665 тис. потрапили в неволю. 19 вересня 1941 р. німці увійшли до Києва.

Німецькі війська швидко заволоділи Лівобережною та Слобідською Україною, створивши загрозу оточення і військам Південного фронту. 2 жовтня 1941 р. 17-та німецька армія і 1-ша танкова група розгорнули наступ у напрямку р. Донець, а 6-та армія — у напрямку на Харків, Белгород і Курськ. 17 жовтня

1941 р. 1-ша танкова група форсувала Донець і 20 жовтня німці захопили Сталіно (Донецьк), а на півдні просунулися до Таганрога. 24 жовтня передові частини вермахту ввійшли до Харкова, а до 2 листопада перетнули сучасний україно-російський кордон і захопили Белгород та Курськ. До кінця грудня 1941 р. вермахт завоював майже всю територію України, лише кілька районів Харківської та Ворошиловградської областей, Севастополь і Керч перебували в руках Червоної Армії. Німці контролювали територію, де до війни проживало 80 млн. осіб (42 % населення СРСР). Крім того, у полон потрапило 3,8 млн. радянських військових (з них 1,3 млн. українців).

Причини поразок Червоної Армії в початковий період війни:

- репресії командного складу Червоної Армії, знищення маршалів і генералів (40 тис. командирів), на зміну яким прийшли недостатньо досвідчені (з них лише 7 % офіцерів мали вищу освіту);
- прорахунки Сталіна в оцінці воєнно-політичної ситуації та терміну нападу Німеччини на СРСР;
- невірна воєнна доктрина СРСР, коли планувалося воювати на “чужій території” і “малою кров’ю”, війська не навчалися обороні і відходу;
- СРСР не встиг повністю переозброїтись, нові кордони не були захищені укріпленнями;
- Німеччина ще задовго до нападу на СРСР перевела свою економіку на військовий лад, на неї працювала вся Європа;
- німецькі війська мали досвід ведення сучасної війни, який вони здобули у Європі;
- були допущені прорахунки у визначенні напрямку головного удару Німеччини (головним вважався Південно-Західний, тоді як німці зосередили головні сили на Західному).

Радянсько-німецьку війну можна розділити на такі періоди:

I – 22 червня 1941 р. – 18 листопада 1942 р. (початковий);

II – 18 листопада 1942 р. – кінець 1943 р. (рік корінного перелому);

III – 1944 р. – 8 травня 1945 р. (час завершальних операцій).

Розгром у грудні 1941 р. під Москвою 38 німецьких дивізій зірвав плани «Бліцкригу», створивши умови для контрнаступу радянських військ. У березні наступного року Генеральний штаб запропонував план операції на весну і початок літа 1942 р. Головна ідея цього документа — активна стратегічна оборона, накопичення резервів, а потім — рішучий наступ. Сталін же наполягав на серії наступальних операцій на окремих напрямках, підкреслюючи: «Не сидіти ж нам в обороні склавши руки і чекати, доки німці вдарять першими». Операції намітили в Криму, під Харковом, під Ленінградом і ще на декількох напрямках. «Те, що наступальні дії мали розгорнутися на великій кількості ділянок, — писав у своїх спогадах начальник оперативного відділу Генерального штабу С. Штеменко, — загрожувало бідой: наші війська опинилися втягнутими в операції з сумнівним наслідком, подрібнювалися сили, котрих і так було обмаль». Неприємності почалися з того, що після трьох невдалих спроб (у лютому—квітні 1942 р.) прорвати оборону німців,

Кримський фронт змушений був перейти до оборони. Уже 18 травня перейшло у наступ ударне угруповання гітлерівців. Внаслідок невмілої організації оборони командуючим Кримським фронтом генерал-лейтенантом Д. Козловим, некомпетентних втручань у воєнні справи представника Ставки ВГК Л. Мехліса, битва закінчилася цілковитою катастрофою для радянських військ і втратою Керченського півострова. Це значно ускладнило становище захисників Севастополя. За час його понад 8-місячної оборони ворог втратив майже 300 тис. осіб, що більше, ніж втрати вермахту у всій Європі, Північній Африці та Атлантиці від 1 вересня 1939 р. до 22 червня 1941 р. 4 липня 1942 р. місто було захоплене фашистами.

Радянські війська спробували здійснити наступ на території України в районі Харкова, але внаслідок прорахунків командування зазнали поразки. В полон потрапили 240 тис. солдатів. Поразки радянських військ в Україні та Криму змінили Ситуацію на користь німців. Оволодівши стратегічною ініціативою, вони 28 червня 1942 р. розпочали широкомасштабний наступ. 22 липня 1942 р. Червона Армія залишила м. Свердловськ Луганської області. Таким чином, вся Україна була окупована ворогом.

На окупованих українських землях фашисти встановили жорстокий окупаційний режим. Територію України було розчленовано: Північну Буковину, Ізмаїльщину та землі між Південним Бугом та Дністром з центром в Одесі, названі Трансністрією, Гітлер віддав Румунії; західні області (“дистрикт Галичина”) – Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська – були передані до польського генерал-губернаторства. 12 центральних областей республіки стали рейхскомісаріатом “Україна” на чолі з Е. Кохом. Східні українські землі перебували під владою військового командування. В перспективі Україна повинна була стати арійською імперією – “Остготією”. 65 % населення передбачалося депортувати в Сибір. Українська нація оголошувалась неповноцінною. На всі найважливіші адміністративні та господарські пости аж до повітового рівня призначалися німці. Створювалось цивільне управління – міські управи на чолі з бургомістрами, волосні управи на чолі з старшинами. Українцям дозволялося займати найнижчі посади, такі як сільський староста, бургомістр містечка, поліцай, які вербувалися переважно з карних злочинців.

Найбільші промислові підприємства оголошувались власністю Німеччини і були поділені між німецькими економічними магнатами. Колгоспи і радгоспи перетворювались у “общинні господарства” з кріпацьким режимом. На селянські двори накладалися 12 різних видів податків. Під загрозою суворої кари запроваджувались обов’язкова трудова повинність. Результатом такої експлуатації було те що 85 % усього постачання Німеччини продуктами з окупованих радянських територій вивозилося з України. Терор став державною політикою фашистів в Україні. Гітлер говорив, що слов’яни не повинні знати більше, ніж значення дорожніх знаків, а географія для них обмежується фразою “столиця рейху – Берлін”.

Українська молодь примусово вивозилася на роботу в Німеччину. За 1942-

1944 рр. у німецьке рабство було забрано 2,4 млн. українців. Десятки тисяч з них загинули. Цілеспрямовано здійснювався геноцид. Планувалося щорічно знищувати 10 млн. неарійців, в першу чергу євреїв.

Жертвами масових розстрілів у Києві стали 195 тис. осіб, у Рівному – 99 тис. В Україні було створено 50 гетто і 180 великих концтаборів.

В ході війни проводилась політика колонізації українських земель, заселення їх німцями. У 1942 р. в 486 українських селах проживало 45 тис. німецьких колоністів. Було розроблено план заселення німцями території СРСР, в тому числі і України до 2001 року, де передбачалося поселити 90 млн. німців.

Для покращення постачання німецького населення в рейх було вивезено 3,8 млн. голів крупної рогатої худоби, 4,4 млн. свиней, 5,4 млн. овець і кіз, 3 млн. коней. Вивозився навіть українських чорнозем, 1 млн. фруктових дерев. З музеїв України забрали 40 тис. експонатів.

На українській землі окупанти знищили 5 млн. 264 тис. мирних громадян (в тому числі 2,4 млн. євреїв, більше 200 тис. циган, 1,8 млн. військовополонених) населення Харкова скоротилося з 833 тис. осіб до 273 тис. Війна забрала життя більше 8 млн. громадян України.

В Україні розгорнулася масштабна партизанська боротьба, яка складалася з двох потоків: радянські партизани та частини ОУН-УПА. Під час війни в Україні діяло 46 великих партизанських з'єднань і 160 самостійних партизанських загонів. У своєму розвитку радянський партизанський рух пройшов 2 основні етапи: 1) виникнення й становлення (червень 1941 р. – листопад 1942 р.); 2) активізація і розширення (грудень 1942 р. – 1944 р.).

На першому етапі (особливо до весни 1942 р.) дії радянських партизан були малоактивними. Вони зазнавали значних втрат. Хоча спочатку було створено 23 підпільних обкоми партії, 685 міськкомів і райкомів, 4316 підпільних осередків, але фактично у підпіллі змогли зберегтись лише 15-20 % залучених кадрів. Причинами цього була недостатня організаційна підготовленість, прорахунки у підборі кадрів, зневіра частини партизан у можливостях боротьби в умовах військових успіхів німців, зрада частини підпільників, недостатня озброєність.

У кінці 1941 – влітку 1942 р. було розгромлено підпілля Дніпропетровська, Києва, Миколаєва, Одеси, Харкова, Вінниці, Сімферополя, Сталіна та інших міст. Зазнали провалу спроби формування крупних партизанських загонів восени – взимку 1941 р.

У червні 1942 р. було створено Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі з генералом Т. Строчаком, який керував загонами і координував дії партизан, постачав їм зброю, кадри фахівців (радистів, підривників, шифрувальників). У серпні 1943 р. за командою штабу розпочалася “рейкова війна” – руйнування залізниць. Під час цієї операції було виведено з ладу близько 2 тис. км залізниць. УШПР керував рейдами партизанських з'єднань у тилу ворога, зокрема С. Ковпака – в Карпати, О. Сабурова – на Житомирщину, О. Федорова – на Волинь. Всього протягом війни

партизанські формування України провели 19 рейдів загальною довжиною 52 тис. км. У 1944 р. партизани почали широко взаємодіяти з регулярними військами. Було сформовано 1-у Українську партизанську дивізію, яка здійснила рейд на Сан і Віслу.

Найпоширенішими формами боротьби підпільників були збір інформації, саботаж і диверсії. У 1941-1944 рр. у партизанських загонах налічувалось майже 180 тис. осіб, 30 % з них – загинули. У підпільних організаціях брали участь до 100 тис. осіб. 96 підпільників і партизан відзначені званням Героя Радянського Союзу. Партизанський рух став стратегічним фактором війни, фактично другим фронтом, який прикував до себе до 10 % сил вермахту на Східному фронті. За роки війни партизани знищили і взяли у полон 1,5 млн. гітлерівців, 2300 танків, 1100 літаків, пустили під укіс 21 тис. потягів.

Офіційною датою народження УПА стало 14 жовтня 1942 р., запроваджене пізніше як свято українського війська, приурочене до дня покровительки Війська Запорізького Святої Богородиці.

УПА нараховувала до 90 тис. чол. ОУН розділялася на бандерівців (ОУН-Б) і мельниківців (ОУН-М), які ворогували між собою. ОУН-Б у 1943 р. фактично злилася з УПА. Вояки ОУН боролися проти всіх, хто виступав проти незалежності України. Їх діяльність носила суперечливий характер: з одного боку, вони боролися проти гітлерівського фашизму і сталінського тоталітарного режиму за створення української суверенної держави; з іншого – їх діяльність пов'язана із співробітництвом з німецькими окупаційними властями (наприклад, створення дивізії СС “Галичина”), терором проти польського населення, а також тієї частини власного, яка не підтримувала їх поглядів. УПА очолив Роман Шухевич (Тарас Чупринка).

3. Процес визволення України від німецької окупації можна розділити на декілька етапів:

1. Грудень 1942 р. – червень 1943 р.: у ході розгрому німецьких військ під Сталінградом була звільнена частина Ворошиловградської, Сталінської і Харківської областей. 18 грудня 1942 р. був звільнений перший населений пункт української території – с. Півнівка Міловського району Луганської обл. У боях за цей невеликий населений пункт загинуло 1066 червоноармійців. Усього за 1942 р. Червона Армія зазнала найбільших за історію свого існування втрат — 5,888 млн убитих. 14 лютого 1943 р. першим з обласних центрів було визволено Ворошиловград (Луганськ). Цього ж місяця звільнено було й Харків, але в березні 1943 р. його знову захопили німці.

2. Липень 1943 р. – листопад 1943 р.: після Курської битви радянські війська звільняють Харків (23 серпня 1943 р.). До кінця вересня 1943 р. Червона Армія здійснила на території України Мелітопольську, Донбаську, Чернігово-Прип'ятську операції. Наймасштабнішою з них була Донбаська операція, що тривала з 13 серпня до 22 вересня 1943 р. У ній задіяли Південно-Західний (командувач генерал Р. Малиновський) і Південний (командувач генерал Ф. Толбухін) фронти. Незважаючи на більш як двократну перевагу над

противником у людських резервах і танках, п'ятикратну перевагу в артилерії, просування радянських військ було пов'язано зі значними труднощами. Вермахт створив міцно укріплені рубежі на р. Міус, які подолали лише завдяки колосальній перевазі в артилерії. 18 серпня 1943 р. німецьку оборону було прорвано. 8 вересня радянські війська вибили німців із м. Сталіно (нині — Донецьк), а 22 вересня 1943 р. вийшли на рубіж Дніпропетровськ — Мелітополь, досягнувши Дніпра. Втрати Червоної Армії в цій операції становили 273,5 тис. убитих і поранених.

Надзвичайно складно проходила також Київська наступальна операція, яка тривала з 12 жовтня до 23 грудня 1943 р. 6 листопада 1943 р. до столиці України вступила Червона Армія. Під час Київської операції загинуло понад 800 тис. солдатів і офіцерів Червоної Армії. Отже, у битві за Дніпро радянські війська втратили понад 1,5 млн бійців, 5 тис. танків, 1,5 тис. літаків. За подвиги, здійснені у ході битви за Дніпро, 2438 воїнам надано звання Героя Радянського Союзу (понад 20 % від усіх, хто одержав це звання за період війни). За визволення Києва віддали своє життя близько 260 тис. осіб. 3. **Грудень 1943 р. – травень 1944 р.:** цей період пов'язаний з бойовими діями 4-х Українських фронтів за визволення Правобережної України. Найбільш масштабною і кривавою битвою зими 1943—1944 рр. стала Корсунь-Шевченківська, під час якої до 29 січня 1944 р. оточили 9 піхотних і 1 танкову дивізію вермахту. Кількість оточених становила 80 тис. осіб, які мали на озброєнні приблизно 2 тис. гармат і мінометів, 140 танків і самохідних артилерійських установок. На початку лютого 1944 р. німецьке командування здійснило спробу деблокувати оточене Корсунь-Шевченківське угруповання. Однак радянські війська зупинили спробу прориву і розгромили оточені німецькі з'єднання. З кільця оточення змогли вирватися лише 7 тис. осіб 25 березня 1944 р. на 1003 день війни війська 2-го Українського фронту вийшли на державний кордон з Румунією, а 8 квітня – з Чехо-Словаччиною, у травні 1944 р. було визволено Крим.

4. **Червень – жовтень 1944 р.:** завершальний етап звільнення України. Львівсько-Сандомирська операція забезпечили визволення західних областей України. 28 жовтня 1944 р. остаточним вигнанням німецьких військ з Закарпаття було завершено визволення України. Отже, упродовж 1943—1944 рр. Червона Армія витіснила німецький вермахт із території сучасної України. При цьому вона зазнала значних втрат — 3 млн червоноармійців полягли у боях на території України (з них до 60% — вихідці з України). Щонайменше 1 млн мобілізованих в Україні солдатів загинуло у Європі. Із території України від лютого 1943 до жовтня 1944 р. мобілізували 3 млн 692 тис. 454 особи, але мобілізація тривала і наприкінці 1944 і в 1945 рр. Учені припускають, що до завершення війни з території України було відмобілізовано ще 350—400 тис. осіб, тобто загальна кількість забраних до Червоної Армії мешканців України в 1943—1945 рр. становить 4 — 4,1 млн. осіб

Битва за визволення України тривала 22 місяці і складалася з ряду великих операцій (Корсунь-Шевченківська, Львівська, Карпато-Ужгородська), в яких

брало участь до половини живої сили й бойової техніки всієї радянської армії. Вона стала одним з найважливіших етапів на шляху до Перемоги.

Кожний десятий житель України (4,5 млн.) воював у лавах Червоної Армії, а 2070 українців були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. З 15 фронтів, що діяли в період війни, більше половини очолювались маршалами і генералами, які були за походженням українцями. Солдати і офіцери, жителі України, які виявили масовий героїзм, отримали 2,5 млн. орденів і медалей із загальної кількості 7 млн. нагород, вручених воїнам Збройних Сил. Мільйони трудівників України кували зброю перемоги в тилу. 120 тис. українців брали участь у війні в складі військ США, Канади, Франції, польських та чехословацьких формувань. Водночас 250 тис. служили у сформованих німцями українській поліції та допоміжних військових частинах вермахту. Українська діаспора США і Канади у 1944-1945 рр. надала допомогу для лікарень і дитбудинків країни на суму 600 тис. доларів.

4. У роки Другої світової війни українська культура переживала далеко не кращі свої часи. Достатньо сказати, що за межі України фашистами було вивезено понад 40 тис. найцінніших музейних експонатів. Однак культурне життя не припинялося. Радянська влада зрозуміла, що війну з іноземними загарбниками не можна вести не спираючись на патріотичні, національні почуття народу. Починають друкуватися статті істориків та письменників, присвячені героїчним сторінкам минулого, передусім боротьбі з іноземними поневолювачами. Висвітлюються події, де активними учасниками були Ярослав Мудрий, Данило Галицький, Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький. З'являються високохудожні і високопатріотичні віршовані твори, де з великою силою показана любов до Вітчизни (Максим Рильський «Слово про рідну матір»; Павло Тичина «Голос матері»). Але, безумовно, найкращим віршованим твором воєнно-патріотичної тематики став вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну», написаний у 1944 р.

У радянському тилу українська науково-технічна інтелігенція брала активну участь в налагодженні роботи заводів і фабрик, випуску зброї. Співробітники інституту електрозварювання, очолюваного академіком АН УРСР Є. Патonom, впровадили нові методи електрозварювання у виробництво танків та авіабомб. Під керівництвом академіка О. Богомольця в Уфі були створені ефективні препарати для лікування поранених бійців.

Глибокого патріотизму було сповнене в роки війни кіномистецтво. Продовжувалась робота над художніми фільмами, серед яких кращими були «Олександр Пархоменко», режисера Л. Лукова, «Як гартувалась сталь» М. Донського. Найвищим досягненням українського кіномистецтва в цей час можна вважати фільм «Райдуга» М. Донського за сценарієм Ванди Василевської. Цей фільм отримав «Оскара» — премію Академії кіномистецтва США. Інший фільм М. Донського — «Нескорені» — був нагороджений Золотою медаллю на VII Венеціанському міжнародному кінофестивалі (1946).

В образотворчому мистецтві знову, як і в роки Громадянської війни, значні досягнення були в графіці. Кілька серій малюнків на теми війни виконав В.Касіян («У фашистській неволі», «Українська боротьба», «Відомсти!»).